

Anna Bolek
Kraków

CERKIEWNOSŁOWIANIZMY W SZESNASTOWIECZNYM SŁOWNIKU LUDOWEGO JĘZYKA ROSYJSKIEGO M. RIDLEYA

We wstępie do *Rosyjskiej gramatyki* wydanej w Oksfordzie w 1696 roku po łacinie, jej autor – uczony Saksończyk i angielski dyplomata w jednej osobie – H.W. Ludolf, po spędzeniu kilku lat w Rosji, tak charakteryzował ówczesną sytuację językową w Państwie Moskiewskim: „nie sposób pisać ni rozprawiać na jakiegokolwiek tematy związane z nauką i wykształceniem bez posługiwania się językiem słowiańskim [...] Ale, podobnie jak nikt z Rosjan, nie może pisać i rozprawiać na tematy naukowe, nie posługując się językiem słowiańskim, tak i na odwrót – w rozmowach domowych i prywatnych nikt nie może posługiwać się tylko językiem słowiańskim dlatego, że nazwy większości zwykłych rzeczy, używanych w codziennym życiu, nie istnieją w księgach, z których uczą się języka słowiańskiego. Tak mówi się u nich, że rozmawiać trzeba po rosyjsku, a pisać po słowiańsku”¹.

To spostrzeżenie, sformułowane lapidarnie i jednocześnie niezwykle celnie z pozycji bystrego obserwatora z zewnątrz, ujmuje trafnie istotę zjawiska dwujęzyczności panującej w końcu XVII wieku w Rosji, i jako takie od lat powtarzane jest niemal we wszystkich podręcznikach i monografiach z zakresu historii rosyjskiego języka literackiego.

Prawie 100 lat wcześniej przed Ludolfem inny cudzoziemiec – Anglik Mark Ridley – nadworny lekarz carów Fiodora Iwanowicza i Borysa Godunowa – zestawił rosyjsko-angielski i angielsko-rosyjski słownik pod wielce znaczącymi tytułami *A Dictionarie of the vulgar Russe tongue* i *A Dictionarie of the Englishe before the vulgar Russe tennges*². Wprawdzie zachowane rękopisy nie zawierają teoretycznego wstępu opisującego skomplikowaną sytuację językową Rusi Moskiewskiej końca XVI wieku, ale umieszczony w wokabularzu materiał leksykalny może nie tylko powiedzieć więcej niż teoretyczna rozprawa, ale i wskazać, jak odbierał cudzoziemiec ówczesny rosyjski językowy obraz świata. Zwartość owych leksykonów potwierdza również to, że angielski medyk zdawał sobie prak-

¹ Генрих Вильгельм Лудольф, *Русская грамматика*, Оксфорд 1996, переиздание, перевод, вступительная статья и примечания Б.А. Ларина [w:] Б.А. Ларин, *Три иностранных источника по разговорной речи Московской Руси XVI–XVII веков*, Петербург 2002, s. 545–546.

² Słowniki te wydał i obszernym wstępem opatrzył G. Stone, *A Dictionarie of the Vulgar Russe Tongue*: Attributed to Mark Ridley. Edited from the late-sixteenth-century manuscripts and with an introduction by Gerald Stone. Köln–Wien–Wien 1996 (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Reihe B. Editionen, Neue Folge Band 8).

tycznie sprawę z problemów, które opisał dopiero w wieku następnym H. Ludolf. Zresztą już same tytuły przemawiają za tym, że angielski leksykograf dobrze rozpoznał rosyjską heterogenną sytuację językową.

Zanim przejdę do analizy słownictwa zarejestrowanego przez Ridleya, powinienem poświęcić trochę miejsca jemu samemu, gdyż biografia, zajęcia i otoczenie, w którym przebywał, rzutują wyraźnie na kształt jego leksykograficznej pracy.

Mark Ridley, absolwent Uniwersytetu w Cambridge, na którym uzyskał tytuł doktora medycyny, na polecenie królowej Elżbiety został wysłany do Moskwy na dwór carski, gdzie pracował jako lekarz przez 6 lat (1594–1599). Informacje o tym okresie jego życia się nie zachowały, wiadomo natomiast, że po powrocie do Londynu zajmował się pracą naukową, opublikował m.in. książkę o leczeniu magnetyzmem ciała i emocji. Zmarł w 1624 roku³.

Siłą rzeczy wykształcenie Ridleya oraz jego profesja uwarunkować musiały zarówno dobór leksyki, postać poszczególnych wyrazów, jak również sposób prezentacji materiału.

Angielski medyk-leksykograf zastosował alfabetyczny układ wyrazów, podczas gdy inni autorzy rosyjsko-obcojęzycznych rozmówek-słowników tamtego okresu stosowali układ tematyczny. Część słownikową swojej pracy poprzedził wiadomościami gramatycznymi z paradygmatami odmian, a na końcu rękopisów, umieścił specjalistyczne rosyjsko-łacińskie i łacińsko-rosyjskie spisy nazw roślin i chorób oraz rosyjsko-angielski rejestr nazw ptaków i ryb. Szczególnie podkreślić należy, że wśród wszystkich szesnastowiecznych świadectw cudzoziemców o języku rosyjskim omawiany słownik wyróżnia to, iż jego autor dla zapisu wyrazów rosyjskich zastosował alfabet cyrylicy. Ponadto, zewnętrzna strona manuskryptów Ridleya może uchylić rąbka tajemnicy jego rosyjskiej biografii, albowiem istnieje wiele przesłanek wskazujących na to, że sztuki cyrylicyckiego pisania uczył się w klaszorze. Jak ustalili badacze, wyrazy angielskie i rosyjskie zapisywane są tą samą ręką. Ten sam charakter pisma pojawia się na egzemplarzu *Czasownika* w zapisie donacyjno-dedykacyjnym Ridleya i zapisanych tam nazwach liter alfabetu cyrylicyckiego, co wyklucza podejrzenie, że Anglik korzystał z usług skryby⁴.

Wyraźne półustawne pismo, a nie skoropis, stosowanie liter greckich ξ, ψ, θ oraz cyrylicyckiego jusa małego, charakterystycznych dla grafiki cerkiewnosłowiańskiej, zapis nierozszyfrowanych wyrazów pod tyldą zarówno we wstępie *Бѣ, здрѣ*, jak i w słowniku *англь, блавестити, днь*, systematyczne zapisywanie rzeczowników odczasownikowych przez *-ние, -тие*, niezbitcie świadczą o klasztornej edukacji przybysza z Albionu. Tradycyjna szkoła cyrylicyckiego pisma oraz lektura ksiąg cerkiewnych musiały zapewne uświadomić Ridleyowi różnicę między językiem powszechnie używanym a ograniczonym tylko do sfery liturgicznej i literackiej językiem cerkiewnosłowiańskim. Czy ta świadomość przełożyła się w jakiś sposób na zawartość leksykonu? Czy słownik języka ludowego zawiera tylko leksykę rodzimą, ludową, potoczną?

Głębsze zapoznanie się z dziełem Anglika pozwala negatywnie odpowiedzieć na ostatnie pytanie. Rzeczywiście przeważająca część wokabularza obejmuje słownictwo dotyczące życia codziennego: jedzenia, odzieży, miar, pieniędzy, nazw zawodów itp. Są tu też wyrazy z dziedziny społecznej, administracji, sądownictwa, wojskowości, nawigacji. Obok specjalistycznego słownictwa dotyczącego przyrody żywej spotkać możemy tu jeszcze wyrazy wykraczające daleko poza sferę potoczności, np. *зпамамука. the grammer*,

³ Dokładną biografię M. Ridleya na tle epoki przedstawia we wstępie G. Stone, *A Dictionarie...*, s. 3–20.

⁴ *A Dictionarie...*, s. 26, 43 i zdjęcia 3, 4, 5.

козерог. *Capricorne*, *звезды читату. to prognosticale*, *афродита. venus*. Ta warstwa leksyki jest już odbiciem indywidualnych zainteresowań autora i świadczy o poziomie jego umysłowości. Wydawca zabytku G. Stone napisał, że Ridley świadomie rezygnował z leksyki cerkiewnej i małą liczbę cerkiewizmów w jego słowniku objaśnia względami praktycznymi, a nie doktrynalnymi⁵. Stwierdzenie powyższe wymaga rozwinięcia i zbada- nia, jaka leksyka cerkiewna znalazła się w słowniku angielskiego lekarza-leksykografa i czym była podyktowana jej tu obecność. Rzecz jest jak najbardziej na czasie, zwłaszcza w kontekście prac przygotowawczych do zamyślonego jeszcze przez B.A. Łarina *Słownika języka potocznego Rusi Moskiewskiej XVI–XVII w.* Słownik powstaje w Uniwersytecie Petersburskim, a zespołem leksykografów kieruje O.S. Mżelska. Dotychczas ukazały się już: projekt słownika⁶, materiały z dyskusji nad nim⁷ i tom próbny (А–Биться)⁸.

Na podstawie opublikowanych materiałów można zauważyć, że umieszczenie cerkiewi- zmów, jak i kryteria ich doboru w tym słowniku, stanowią punkt niewralgiczny, a prezenta- cję cerkiewnosłowiańskich haseł słownikowych cechuje niekonsekwencja i subiektywna wybiórczość. Z jednej strony, autorzy chcą wykluczyć słownictwo cerkiewno-książkowe, ale jednocześnie mają zamiar włączać te wyrazy, które w tekstach używane są wielokrot- nie. Na sprzeczność w traktowaniu leksyki cerkiewnej wskazał O. Tworogow, postulując, aby autorzy nie preparowali subiektywnie tekstów, nie oczyszczali ich sztucznie z właści- wych im cerkiewizmów, gdyż np. taki zabieg z tekstami Awwakuma byłby równoznaczny z ich wytrzebieciem⁹. Sprzeczności owe można zauważyć już w próbnym tomie, gdzie kwalifikator *книж.-церк.* zastosowano niekonsekwentnie, np. obecny jest przy hasłach *антихрист*, *апокалипсис*, *апостол*, *бесование*, *бесовский*, ale brak go przy *ад*, *аз*, *алтарь*, *ангел*, *безгласный*, *бес*, *библия*.

Wokabularz Ridleya, który nie znalazł się wśród źródeł słownika opracowywanego przez petersburskich leksykografów, może jednak, jako oryginalny leksykon ułożony przez cudzoziemca, wskazać na udział słownictwa cerkiewnego w ówczesnym języku potocz- nym. Obraz ten wydaje się dość wiarygodnym, ponieważ rejestrowany był na żywo, jakby od wewnątrz przez użytkownika potocznego języka rosyjskiego. Trzeba jednak pamiętać, że zestawca słownika obracał się w sferach wyższych, w określonych sytuacjach profesjo- nalnych i jego potrzeby komunikacyjne, a w związku z tym – zasób leksykalny musiały mieć swoją specyfikę.

Dzieło Ridleya, będące dwujęzycznym alfabetycznym słownikiem, wyklucza charakte- rystykę funkcjonalną zawartych w nim cerkiewizmów. Tę stronę badanej leksyki prześle- dzić można raczej w rozmówkach-słownikach rosyjsko-niemieckich, gdzie w grupach te- matycznych znajdujemy słownictwo religijne, a o jego funkcjonowaniu możemy sądzić w kontekstach dialogów, czy krótkich opowiadaniach o wątkach biblijnych. Dlatego też cerkiewizmy badanego zabytku rozpatrywać możemy w obrębie pól semantycznych, w aspekcie zapożyczeń leksykalnych oraz analizować ich osobliwości fonetyczne i morfo- logiczne. W związku z tym, w referacie poddam analizie dwie grupy słownictwa: 1) leksy-

⁵ *A Dictionarie...*, s. 26–27.

⁶ *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв. (проект)*, под ред. О.С. Мжельской, Санкт-Петербург 2000.

⁷ Материалы обсуждения *Проекта словаря обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв.*, СПб. 2000, Санкт-Петербург 2002.

⁸ *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв. (пробный выпуск А–Биться)*, под ред. О.С. Мжельской, Санкт-Петербург 2003.

⁹ Материалы обсуждения *Проекта словаря...*, s. 32.

kę związaną z religią i cerkwią, 2) zapożyczenia leksykalne z języka cerkiewnosłowiańskiego (dalej cerksłow.) spoza sfery *sacrum* z wyraźnymi obcymi wschodniosłowiańskiemu systemowi językowemu osobliwościami fonetycznymi, słowotwórczymi i morfologicznymi.

1.1. Najliczniej reprezentowaną grupą jest słownictwo dotyczące cerkwi (63), przy czym rozumiem je bardzo szeroko – od wyrazów nazywających budynki i przedmioty sakralne po nazwy świąt, nabożeństw oraz różnych czynności sakralnych¹⁰.

Ogólna nazwa świątyni to *храмъ. a church. a temple, церковь* obok powyższych znaczeń angielskich ma jeszcze znaczenie *a sinagoge*, tu też *соборна церковь. a parishe¹¹, божница. chappell* oraz *церковнои. ecclesiastical*. Wśród elementów wystroju architektonicznego i sprzętów cerkiewnych znalazły się *алтарь/олтарь. chauncell, престоль. a vestrie* (zakrystia – tego znaczenia nie notuje SJR¹²), *присоль. a throne, придель. a chappell, притворъ. pouch, крѣстъ. a crosse, свеча. a candle, свечникъ. a lampe, a channnder, кадило. a censer*, a wśród rzeczy potrzebnych do sprawowania kultu: *святая вода. holi water, ладанъ. mirhe, миро. mirrha, проскуры. communion bread made in little round loves*. Nazw świąt zanotował Ridley niewiele i to raczej w postaci ludowej: *праздничнои день. the sabothe, праздникъ. an holidaye, великъ день. easter, воскресение. a resurrection. sondaie, паска. the easter pascall¹³, вознесение. assention, троица/троицень. Trinitie. whitsuntide, рождество. a nativite, еорданъ. the planks that the patriarke doth holly the water, покровъ. a vaile*.

Wprawdzie określić liturgii jest zaledwie kilka: *молебень. praier, молитва. prayer, обедна. prayer before dinner, вечерна. evening praier, со хресты. procession*, ale obficie przedstawione są nazwy czynności sakramentalnych, liturgicznych i religijnych bądź to w postaci rzeczowników odczasownikowych: *хрещение. a christening, хрестица. baptisme¹⁴, покаяние. repentannce, причащение. the communion, помазание. an unction, освящение. santification, благословение. benediction, заговения. lent season, хрестное целование. an oath, the kissing of the crosse*, bądź to bezokoliczników: *благовестити. to tole, благословати (!) to blesse. to indowe. to give dowre in mariag, божити. to sweare, божитися. an oathe, величати. to magnifie, венчати. to matche, вознести. to advance, воплотити. to incarnate, воскресити. to arise, заговети. to fast, кадити. to sence, каятися. to repent, молити. to praye. to adore, освящати. to sanctifie, покаяти. to repent, помазати. to appoinste, святити. hollowe, свящати. to consecrate. to purifie. to sence, служити обеднои. a service, хрестити. to baptise. to christen*.

¹⁰ Wyrazy podaję w prawidłowej postaci staroruskiej z odpowiednikami angielskimi ze słownika ros.-ang. Oryginalne zapisy Ridleya często są zniekształcone przez interferencję jego języka ojczystego, niedoskonałą znajomość języka rosyjskiego lub naleciałości dialektalne. Wydawca w takich przypadkach umieszcza w kwadratowych nawiasach formy prawidłowe. Ponadto G. Stone połączył w wydaniu słownictwo obu leksykonów (ros.-ang. i ang.-ros.), przedstawiając je jako spis wyrazów według kolejności alfabetu cyrylicznego. Leksemy ze słownika ang.-ros. uwzględniłam jedynie wtedy, gdy wnoszą nowe znaczenie wyrazów rosyjskich.

¹¹ Często znaczenie angielskie jest nieadekwatne do rosyjskiego.

¹² *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, т. I–XXVI (старывати), М. 1975–2002 (dalej SJR).

¹³ Ridley podaje i inne znaczenie tego słowa: they eat old creame, old milke egges and bread, and call this so, tu również *куличи: bread at Easter lyk an egg in the topp, i перепецъ: bread after Easter with a little fish*.

¹⁴ Nazwy chrzestnych rodziców są już ludowe: *хрестнои батька. a godfatewr, хрестная матка. a godmother*.

I.2. Drugą pod względem liczebności grupę stanowią nazwy istot boskich, duchów, postaci biblijnych, świętych i męczenników oraz światów pozaziemskich (37). Wymienić tu trzeba: *божество. godines, Бог. God, Господь. Lord*¹⁵, *Христость. Christ, творецъ. a creatour, сотворитель. a creator, всемогущъ. omnipotent, вседержитель. almighty, спаситель. a redemer, a savioure, Пречиста. our Lady, пресветлеиша. most faire, троица. the Trinitie, духъ. spirit, душа. the soule. the spirite, небо. the haven.* Postacie świata chrześcijańskiego reprezentowane są przez: *пророкъ. a prophet, пророчица. a propheteesse* (wyraz nie notowany przez SJR, gdzie jest tylko *пророчица*), *праведноу. credible, блаженноу. blessed, мученикъ. a martire, святоу. holie. sacred, святоство. sanctitie, святитель. a sainte. holy*¹⁶, *евангелиста. an Evangelist.* Jedyńy wymieniony z imienia święty to czczony na Rusi *Микула. Sanctus Nicholas.* Nomenklatura złych duchów i ich siedlisk jest następująca: *антихристъ. antechrist, дияволъ. devil, чертъ. the divell, адъ. hell, бездна. a bottomles place.* Od niektórych z powyższych wyrazów słownik rejestruje przymiotniki *божоу. god his, небесноу. divine, святительскоу. a spiritual man. spiritual, адошноу. Helishe* (wyraz nieobecny w SJR, gdzie jest tylko *адовъ, адовный, диявольскоу. devilshe*).

I.3. Dość obszerna jest grupa zawierająca nazwy dostojników cerkiewnych (26). Tworzy ona całą drabinę hierarchii od patriarchy poczynając, a na popie i popadii kończąc: *патриархъ. a patriarche, митрополитъ. a primate, митрополита. metropolitane, архиепископъ. an archbishops, владыка. a bishops, епископъ. a bishops, архидияконъ. an archdeacon, дияконъ. deacon, поддияконъ. a subdeacon, поддьячъ. a publick notarie. a scribe. a chaplaine* (SJR podaje tylko znaczenie *подъячий* – 'лицо, занимающееся составлением частных актов, челобитных, перепиской бумаг'), *протопопъ. a cheif preiste, попъ. a curate. a preeste, попадья. a preists wyse, священникъ. a sanctifier. a preest, священство. holines, духовноу батька. a gostly father, батька, батюшка. a father, пономаръ. a sextone.* Tu też *пана римскоу. the pope.*

Dość jeszcze można nazwy odzieży i atrybutów osób duchownych: *манатия. bishops cloake, риза церковная. a coape, скуфия. cappe of a preist, посохъ. a staffl, четки. beads, стихаръ. a paule that preestes weare.*

I.4. Niewiele mniej miejsca zajmują w leksykonie angielskiego lekarza wyrazy związane z życiem klasztornym (17). Spotykamy tu nazwy budynków: *манастирь. an abbie, монастырь. a cloister. a monasterie. a churchyarde, богадельня. an hospital* z odsyłaczem do *monasterie, монастырь женскоу. a nunrye, nunrie*, ich mieszkańców: *архимандритъ. an abbot, изумень. is next to the abboth, изумениа. изуменица* (to ostatnie słowo nienotowane przez SJR), *ан аббесс, киярь. a cater in a monastarie, чернецъ. a monnke. monke, чернецъ монастырскоу, черница. a nunne, пустынникъ. an heremite, проскурникъ. a mourner, проскурница. a mourner widdow that baketh communion bread. mourner female. nunne*¹⁷, *иконникъ. a painter* i czynności – *постригать. to be shorne a frier.*

I.5. Z powyższymi grupami leksykalnymi sąsiadują nazwy ksiąg cerkiewnych oraz tekstów liturgicznych (9): *святое писание. the scripture, псалтырь. the psalter, псаломъ. the*

¹⁵ Ridley podaje też stałe połączenia: *даи богъ, даи госпode, богъ на помочь, спасибо, спасетъ тебе богъ.*

¹⁶ Ciekawe rozgraniczenie morfologiczne daje Ridley w l. mn. святителя. holynes. святители. – relics 'relikwie'.

¹⁷ Angielski ekwiwalent nie odpowiada temu, co przytacza w hasło *проскурникъ* SJR: 'той, кто выпекает просфоры', zaś hasło *проскурница* w SJR ma tylko znaczenie pierwsze ze słownika Ridleya: 'благочестивая вдова или девица, выпекающая и продающая просфоры'.

psalmes, пророчества. a prophesie, евангелие. the gospel, святцы. a calender, соборникъ. a calender, стихъ. a lesson, стихи. himnes.

1.6. Ponadto odnotowałam kilka wyrazów niemieszczących się w ramach przeprowadzonej wyżej klasyfikacji (9): *аминь. aten, богомолица* (prawdopodobnie *богомалець*) *pilgrimage*¹⁸, *богомолье*¹⁹. *devoute, богомольство. godlines, векъ. ever, во векъ века. everlasting, вечно. eternal, искони. a beginninge, исполать. well done.*

1.7. Stosunkowo liczne wyrazy, odnoszące się do wiary, wyznań i pogaństwa (20), pozwalają domniemywać, że sprawy różnic religijnych i niechrześcijańskich wierzeń przyciągały uwagę uczzonego Anglika, ale ich obecność w wokabularzu może być również znakiem czasu, świadectwem ówczesnej sytuacji wyznaniowej w Państwie Moskiewskim. Spis wyznań otwierają *вера. the beleife, веровати. to believe*. Chrześcijanin określany jest mianem *хрещенноу. Christian*, a hasła *христианинъ*, zgodnie z ówczesną nomenklaturą, odpowiadają wyłącznie ekwiwalenty o znaczeniu 'крестианинъ' *a farmer. a tenante. a vilaine. a pesant. simple*, które wskazują na znaczenie wtórne tego terminu. Natomiast *христианство* oznacza zarówno collectivum *villinage* 'крестианство', jak i abstractum *Christianitie* 'христианство'. Inni wyznawcy chrześcijaństwa to: *православноу. right honorable i новохрестианъ. a proselit* nienotowany przez SJR. Innowiercy, odstępcy od wiary chrześcijańskiej oraz poganie występują pod kilkoma nazwami: *бахмета. a mahomete*²⁰, *безверанноу. infidel, неверноу. infidelous, беззаконникъ. wicked* (w SJR dwa znaczenia, drugie 'человекъ иной [нехристианской] веры, нечестивец, грешник'), *беззаконноу. wicked* (w SJR cztery znaczenia: 2. 'противный христианскому закону', 3. 'связанный с иной [нехристианской] верой, нечистивый'), *еретикъ. an heriticke, еретическо. superstition*, tj. *суеверие* (SJR: 'отступление от догматов церкви, ересь') *безбогу. an ethnicke* (SJR: *безбогъ* 'тот, кто не признает бога'), *безбожоу* (prawdopodobnie *безбожныи*). *godles* (SJR: 1. 'не знающий бога, языческий, нехристианский', 2. 'нечестивый, связанный с вероотступничеством') *поганъ. a panime. prophaine, язычникъ. a slaunderer*. Tu też *болванъ. an Idoll, идоль. an idoll*.

Oprócz słownictwa ze sfery religii o charakterze terminologicznym i ideograficznym spotykamy w wokabularzu Ridleya jawne zapożyczenia z języka cerkśłow. spoza sfery *sacrum*. Są to leksemy z cechami wyrażnie obcymi wschodniosłowiańskiemu systemowi językowemu. Ich inność przejawia się na płaszczyźnie leksykalnej, fonetycznej, morfologicznej i słowotwórczej.

II.1. Do zapożyczeń leksykalnych zaliczyć trzeba nazwy 12 miesięcy, np. *генварь. januarye, февраль. februarye, сентябрь. september, ноябрь. november*. Ponadto odnotować tu warto cerkiewizm *супостать. an adversarie. an enemie*, występujący obok cerkiewnej formy *врагъ*. Fonetyką cerkiewną charakteryzują się m.in. *аще, агнець, ношь, възычьть*.

Rzadko trafiają się wyrazy złożone, np. *благодатель. ruler, добродетель. goodwill, любодейство. adulterye, звездачитание. astronomia, летописание. a chronicle, светописание. cosmographie*.

¹⁸ W SJR trzecie znaczenie wyrazu *богомалец* – 'тот, кто из набожности посещает особо чтимые церкви, монастыри'.

¹⁹ SJR nie notuje, ale jest u R. Jamesa w znaczeniu 'bardzo pobożny człowiek' (Б.А. Ларин, *Русско-английский словарь Ричарда Джеймса 1618–1619*, Ленинград 1959, s. 173).

²⁰ Рог. strus. Бохмийт 'Магомет' (*Повесть временных лет*, 986) [w:] Е.Н. Шипова, *Словарь тюркизмов в русском языке*, Алма-Ата 1976, s. 69.

II.2. Za cerkiewizm fonetyczno-graficzny wypadnie uznać liczne odczasownikowe nazwy czynności lub abstracta na *-nie*, *-mie*, zapisywane zgodnie z tradycją cerkiewną regularnie przez *и*, np. *сотвоpение*. *a creation*, *почитание*. *estimation*, *терпение*. *sufferance*, *печалование*. *mediation*, *наказание*. *castigation*, *warninge*, *задержание*. *a staing*, *очищение*. *a clesing*, *житие*. *an habitation*.

II.3. Źródło cerksłów. mają również formacje z przedrostkami (przymkami) *во-*, *воз-*, *изо-*, *из-*, *со-*, np. *воплотити*. *to incarnate*, *воистину*. *certaine*, *veryly*, *возлюблено*. *amiable*, *вознести*. *to advance*, *to assend*, *исповедати*. *to acknowledge*, *искушати*. *to temple*, *изогнути*. *to bend*, *изодрати*. *to teare*, *солзати*. *to belye*, *сотвоpити*. *to creat*. Jednak zwłaszcza w ocenie przymka/przedrostka *во-* należy być ostrożnym, gdyż liczne zapisy odzwierciedlają potoczną lub cudzoziemską wymowę, np. *вобезжати*, *волести*, *во притвор*, *во конце*.

Wahania obserwujemy w zapisie przedrostka *раз-/роз-*: w gnieździe słowotwórczym *разум-* częściej *раз-*: *разумлив*, *разумновато*, *разумновой* niż *роз-*: *розумеиство*, *розумети*. Podobnie *разбоиникъ*. *a robber* obok *розбоиникъ*. *a murder*. *a robber*, *розбоити*. *to murder*. Możliwe, że przez różne zapisy chciał Ridley te wyrazy zróżnicować semantycznie. W innych przypadkach systematycznie *роз-/рос-*, np. *розказание*. *a declaration*, *розсмотрети*. *to survey*, *розходение*. *a spreading*. Zgodnie z południowosłowiańską realizacją nagłosowej grupy *ort*, autor przekazuje wyrazy *раба*, *работати*, *работникъ*, *лакомать* (!). *daintely*, ale tylko *робя*. *a child*.

II.4. Z fonetycznego punktu widzenia ciekawych przykładów dostarczają wyrazy z różną realizacją ps. grup typu *TorT*. Otóż obok wschodniosłowiańskiego pełnogłosu obserwujemy tu cerksłów. brak pełnogłosu, przy czym relacje pomiędzy oboma typami wyrazów układają się różnie:

- a) wyłącznie w wariantcie cerksłów. występują wyrazy *благо*, *врагъ*, *время* (i derywaty *временщикъ*), *праздновати*, *розвлачати*;
- b) obok nich notowane są pary wyrazowe, w których różna realizacja fonetyczna doprowadziła do semantycznego się ich rozejścia: *храмъ*. *a curch*. *a temple*, *хоромъ*. *a roote*. *an howse*; *глава*. *a chapter*, *голова*. *the head*. *a captaine*.

Podobną sytuację widzimy jeszcze w kilku szeregach:

- *влад-/волод-*. Zdecydowanie przeważa pierwszy wariant *владети*. *to governe*. *to raigne*. *to rule*, *власти*. *to rule*, *владевникъ*. *ruler*, *владышникъ*. *a ruler*, *владычество*. *a diocese*, *владство*. *a government*. Dwa warianty z pełnogłosem są zawężone znaczeniowo: *волоствель*. *the constable of the 100 a towen reve*, *волость*. *borrough*, *волоста* (?). *an hundred of a shire*;
- *бран-/борон-*: *бранити*. *to chid*. *to schold* 'ganić', *брань*. *contention*. *controversie*. *discord* i liczniejsza rodzina z ogólnym znaczeniem 'walka, walczyć', np. *оборонити*. *to defende*. *оборонитель*. *a defender*.

Sądząc z wielości ekwiwalentów angielskich, przy wyrazie *городъ*. *a blockhowse*. *a castle*. *a citie*. *an hold*. *a tower*. *a walle*, i tylko jednego przy *градъ*. *a citie*, wnioskować należy, że istniała między nimi różnica semantyczna w ówczesnym języku rosyjskim.

Natomiast w kilku przypadkach wyrazy z pełnogłosem i bez pełnogłosu traktować można jako równoważne semantycznie. O różnicy stylistycznej bez kontekstu sądzić nie sposób. Dotyczy to następujących dubletów:

- *дpево*. *a tree* (*кипарисной*, *масленой*) – *дерево*. O przewadze tego ostatniego może świadczyć liczna ilość derywatów;
- *возвратити*. *to turne backe* – *воротити*. *to retire turnebacke*;

- *младенец. an innocent* – *молоденец. an innocent* (brak w SJR), ale jest też *молодец. a youthe* (SJR ‘молодец, молодой человек’);
- *здравь. health* – *здоровь. well, здравнои – здоровнои*. Wprawdzie odpowiedniki angielskie są różne, co może świadczyć o rozszerzeniu się znaczenia *здоровь*²¹, ale oba używane są w podobnych kontekstach: *здраве приехалъ. welcome* – *поди здорово*.

Słownictwo z grupami *ToroT/TraT* w rozmówkach rosyjsko-obcojęzycznych badała O.S. Mzelska, która wydzieliła w nich 28 równoległych par. Wśród nich znajdujemy wszystkie zarejestrowane przez Ridleya (11). Pozwala to przypuszczać, że cerksłow. wyrazy, chociaż w ograniczonym zakresie, przenikały jednak do języka potocznego tamtego okresu, gdzie wyzbyły się już swojej obcości. Stopień nasycenia tekstu zarówno tymi, jak i innymi cerkiewizmami, zależał od poziomu wykształcenia i znajomości języka cerkiewno-słowiańskiego przez obcojęzycznych leksykografów.

Na marginesie zaznaczę jeszcze, że i w masywie analizowanej leksyki przejawiała się zauważona już przez innych badaczy tendencja Ridleya do uprawiania fantazyjnego słotwórstwa, którą niekiedy zastępował brak rosyjskiej kompetencji językowej, np. *безверание, еретилство, Всемогутель, поповать*.

W związku z tym, że słownik podaje przeważnie formy podstawowe poszczególnych części mowy, a zabytek nie zawiera żadnego zwartego tekstu, o morfologicznych naleciałościach cerksłow. mówić trudno. Odnotowałam kilka imiesłowów w dop. I. poj. *всемогуца. omnipotent, неизмогуцаго. invincible, носящего. a vearer, непобедимого. invincible* i przymiotnik z końcówką *-аго: святаго писания*. Formy te wyrwane z kontekstu nie mają wartości dowodowej, mogą jedynie przemawiać za znajomością cerkiewszczyzny przez Ridleya.

W podsumowaniu przeprowadzonej analizy trzeba stwierdzić, że cerkiewizmy w leksykonie Ridleya wykazują zaskakującą zbieżność z użyciem tej warstwy słownictwa w innych rosyjsko-obcojęzycznych źródłach XVI–XVII wieku.

Rosyjsko-angielski wokabularz Ridleya, według wyliczeń G. Stone’a, zawiera 7203 jednostki. Liczba wyrazów związanych z religią i cerkwią wynosi 181 (2,5%). Można byłoby ją zwiększyć jeszcze o kilkadziesiąt jednostek, włączając tu zapożyczenia spoza sfery *sacrum* (rozpatrzone w drugiej grupie), ale i wtedy procent użycia cerkiewnosłowianizmów wzrósłby niewiele do 3–4%²². Te dane liczbowe są bardzo zbliżone do ogólnej liczby cerkiewizmów w słownikach-rozmówkach niemiecko-rosyjskich i rosyjsko-angielskich, gdzie znajduje się ich około 150²³. Podobieństwo dotyczy także struktury omawianej grupy leksyki. Mimo że Ridley wywodzi się z innej tradycji leksykograficznej, notuje niemal ten sam zestaw cerkiewizmów, co autorzy niemieckich kompendiów językowych. Spostrzeżenie to pozwala przypuszczać, że zarejestrowany przez cudzoziemców zasób cerkiewnosłowianizmów wtopił się głęboko w potoczny język rosyjski, stając się immanentną jego częścią, albowiem o sprawach religii i cerkwi nawet na poziomie powierzchownej ich znajomości nie sposób było rozprawiać, używając jedynie środków języka rosyjskiego, a rosyjski *крестьянин* nie przypadkiem wiedzie swój rodowód od *христианина*.

²¹ Dokładniej o tym O.S. Mzelska: *Лексика обиходно-разговорного языка Московской Руси XVI–XVII веков*, Санкт-Петербург 2003, s. 114–116.

²² Ujęcie liczbowe zjawisk systemowych, jak np. derywaty od podstaw bez pełnogłosu, wyrazy złożone, czy zapisy na *-nie* jest trudniejsze, więc uwzględnienie wszystkich przypadków zafałszowałoby ogólny obraz.

²³ A. Bolek, *Horyzonty religijne hanzeatyckich kupców w świetle leksyki rosyjsko-niemieckich rozmówek XVI–XVII wieku* [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora F. Sławskiego*, pod red. J. Ruska, W. Borysia, L. Bednarczuka, Kraków 2002, s. 506; O.C. Мжельская, *Лексика обиходно-разговорного языка...*, s. 95.